

Een sienjaal voor deze tijd ?

Een kritische doorlichting van
*Het Sienjaal. Een radicaal
democratisch project*

DIRK HOLEMANS

In deze bijdrage willen we 'Het Sienjaal' toetsen op zijn inhoudelijke waarde. In wat volgt zal dus niet worden ingegaan op eventueel aanwezige strategische beschouwingen.¹ De inhoudelijke opzet van het boek is op zich reeds voldoende ambitieus: het wenst een adequate analyse aan te bieden van de huidige maatschappelijke problemen, gevolgd door een progressief antwoord op deze problemen. Een antwoord dat het beste in zich zou verenigen van hedendaagse ideeën uit de socialistische, Vlaams-nationalistische en groene stroming. In de hoop dat het boek als "gemeenschappelijke programmatorische sokkel" (28) het debat zou kunnen stimuleren tussen de overeenkomstige Vlaamse partijen én de diverse Vlaamse sociale bewegin-

gen. Op zich een meer dan lovenswaardige poging, nu het neo-liberalisme zichzelf sinds enige tijd heeft uitgeroepen tot de enig werkbare ideologie.

Een onduidelijke oproep: welke vorm van democratie ?

Het boek start met een oproep voor een radicaal-democratische keuze. Hier wordt de motivatie gegeven voor de inhoud en maatschappelijke opzet van het werk: de tijden zijn ingrijpend veranderd, sociale bewegingen en alle progressieve partijen (waaronder het jonge Agalev) zijn volgens de auteurs verouderd in denken en doen, daarom is er nood aan een nieuwe front-

Ik zal dan ook de twee bijlagen uit het boek -die de neerslag zijn van toespraken-niet betrekken in mijn bespreking. Het strategisch belang blijkt uit de politieke achtergrond van de auteurs: Coppieters was jarenlang parlementair voor de Volksunie, "de naoorlogse versie van het Vlaams-nationalisme" (27); de socialist De Batselier is momenteel voorzitter van het Vlaams Parlement en burgemeester van Dendermonde. Sdu, Den Haag, 1994.

vorming, een herbronning van alle progressieve krachten in de samenleving. De lezer blijft hier -en dat zal niet de enige keer zijn- op zijn honger zitten in verband met wat de auteurs bedoelen met een radicale democratie. De tekst besteedt meer aandacht aan de ethische basis van het politieke project dat zij voorstaan, nl. een pluralistische samenleving waar individuen zich op niet-verstikkende wijze met elkaar verbonden weten. Maar hoe moet dit ethisch uitgangspunt concreet vorm krijgen: in een participatieve democratie, of bvb. een meer directe democratie?² Een onduidelijkheid die helaas doorheen het boek niet weggenomen wordt, en ons inziens onder meer het gevolg is van een ondeugdelijke vermenging van democratische en communautaire (nationalistische) verzuchtingen (zie verder). De radicale vorm van democratie die Het Sienjaal voorstaat wordt omschreven als: "het recht op informatie, participatie, democratische controle en beslissingsmacht van de hele bevolking." (87) Wijzen de eerste drie rechten op een aanvulling van onze bestaande representatieve democratie met participatieve elementen, dan zou het laatste recht de richting kunnen uitgaan van een meer directe vorm van democratie, die in botsing kan komen met grondwet en parlement. Ontbreken concrete voorstellen inzake democratische vernieuwing (bvb. discussie omtrent referenda), dan wordt er evenmin een heldere analyse gegeven van de tekortkomingen van de huidige liberale representatieve democratie.³

De maatschappelijke analyse

Deze steunt op drie kernwoorden: globali-

sering, fragmentering, rationalisering. Het historisch startpunt voor de analyse is zeer recent: de situatie van de *naoorlogse* welvaartsstaat. De analyse focust aanvankelijk sterk op de situatie binnen de natiestaat, waar bij een sterk groeiende economie het model van sociaal collectief overleg leidde tot sociale rust en stijgende welvaart voor ieder. Door bindende collectieve arbeidsovereenkomsten werden verworvenheden van sterke economische sectoren uitgebreid tot alle werknemers. De overheid speelde in de naoorlogse periode een belangrijke rol, ook in de economie. Terecht wordt in het boek echter gesteld dat de bedrijven niet echt gedemocratiseerd werden: "het bedrijfsleven besliste zelfstandig over zijn economisch-technologische investeringspolitiek." (36). Er was dus een ongeschreven contract tussen overheid, kapitaal en werknemers een consensusmodel dat echter niet gespeend was van verzuiling en bureaucratie. Dit stabiel verbond staat nu op de helling door "mondiale processen van delokalisatie, schaalvergroting en informatisering" (40). De bedrijven ontsnapper meer en meer aan de controle van de natiestaten, deze laatste worden door multinationals tegen elkaar uitgespeeld om hun sociale en milieuwetgeving te versoepelen. De overheden verliezen daardoor ook langzaam hun legitimiteit, burgers voelen zich ontredderd in de globaliserende dynamiek waarop ze geen vat hebben. Tot daar de kern van het betoog: door een *economische* trendbreuk in de jaren '80 is geheel de wereld van aanzien veranderd, en dit voornamelijk in negatieve zin. Op deze analyse is heel wat aan te merken. Ten eerste is het natuurlijk ondoenbaar om een enorm complex fenomeen als 'globalisering' te willen vatten in minder dan vijftig bladzijden. Dit toch willer

2 Voor een heldere inleiding in de diverse vormen van democratie zie David Held (1987).

3 Voor een discussie over de tekortkomingen van de liberale democratie in het licht van de ecologische uitdagingen zie B. Doherty & M. de Geus (1996).

doen vraagt om een relativering en nuancing, die we nauwelijks terugvinden. Ten tweede is de analyse meermaals onnauwkeurig, oppervlakkig of te hoogdravend. Het spreekt voor zich dat ook wij niet de perfecte analyse in pacht hebben. Daarom willen we wat volgt niet als loutere correcties op de analyse uit Het Sienjaal presenteren. Wel willen we een aantal benaderingswijzen en inzichten die in Het Sienjaal ontbreken of onvoldoende aan bod komen, belichten, in de hoop dat zo de lezer voor zichzelf tot een meer heldere, genuanceerde analyse van onze tijd komt. Om het geheel overzichtelijk te maken, behandelen we achtereenvolgens de financieel-economische analyse, de sociologische analyse en de existentiële-ethische analyse. Daarna wordt nog kort ingegaan op de centrale plaats die arbeid heeft doorheen Het Sienjaal.

Financieel-economische analyse

Een eerste kanttekening bij de economische analyse uit Het Sienjaal: het startpunt ('45) is wellicht te jong, zodat de naoorlogse periode niet gesitueerd kan worden in een langere historische periode. Dan was onder meer duidelijk geworden dat de greep die de naties op economie en kapitaal hadden in de naoorlogse periode uniek was. Deze uniciteit ligt onder meer in het feit dat onder de hegemonie van de Verenigde Staten de internationale geldstromen aan banden werd gelegd (Bretton Woods). Deze controle verzwakte gaandeweg in de jaren '70, terwijl de GATT-akkoorden de handel liberaliseerden. Met andere woorden, de internationale controle op het kapitaal leverde in de naoorlogse periode een essentiële bijdrage voor de *intra*-natie-stabiliteit.

Een tweede kanttekening is de nadruk die gelegd wordt op de rol van de transnationale ondernemingen. Zij zijn, volgens Het Sienjaal, almachtig, eroderen over geheel

de wereld voorheen stabiele economieën (en regeringen). Hoewel de macht van transnationale ondernemingen zeker niet onderschat mag worden, lijkt ons de analyse van Het Sienjaal te algemeen, wat leidt tot overbodig doemdenken. De stelling uit Het Sienjaal dat in geheel de westerse wereld de economie het 'slecht' doet, kan genuanceerd worden. Er zijn een aantal regio's, waaronder het zg. 'Derde Italië', die economisch wel varen. De economische structuur van deze zones wordt doorgaans aangeduid als *postfordistisch*. Om deze term nader te omschrijven, willen we eerst met Lipietz (1992:66-67) aangeven wat de belangrijkste elementen uit het fordisme zijn:

Qua algemeen organisatieprincipe van de arbeid is het fordisme *taylorisme* plus mechanisering. Taylorisme staat hier voor een strikte scheiding tussen enerzijds conceptie en management van productieprocessen (eerder creatieve taken), anderzijds de uitvoering van gestandaardiseerde taken op de werkvloer. Fordistische bedrijven kennen over het algemeen een sterke hiërarchie en zijn gericht op massaproductie van een beperkt aantal producten.

Wat macro-economische structuur betreft, impliceert het fordisme dat productiviteitsstijgingen gepaard gaan met stijgende investeringen én een toenemende koopkracht van de loontrekkenden.

Wat regelgeving betreft houdt het fordisme duurzame arbeidscontracten in met een salaris gekoppeld aan index en productiviteitsstijging, evenals een afdracht van het bedrijfsleven naar de overheid die hiermee kan voorzien in sociale zekerheid voor alle burgers.

We zullen nu kort enkele kenmerken van het postfordisme schetsen, aan de hand

van het voorbeeld van het 'Derde Italië'.⁴ Op het eerste zicht gaat het louter om een zone met overwegend kleine bedrijven en werkplaatsen. Wat het zo specifiek maakt zijn de bijzondere relaties tussen bedrijven onderling, in de bedrijven zelf en met lokale bevolking en overheid, samen te vatten in 'productieve decentralisatie en sociale integratie' (Kumar 1995:38). Het gaat om hoog-technologische bedrijven die zich binnen de regio per district gespecialiseerd hebben in specifieke producten (textiel en ceramiek bvb.) en veel aandacht besteden aan het design-aspect van hun producten. De bedrijven werken sterk samen, onder meer via een dichts netwerk van subcontracten, daarnaast hebben ze collectieve vormen van marketing, boekhouding en technisch onderhoud ontwikkeld. In de bedrijven zijn de werknemers hoog geschoold met aandacht voor ambachtelijke kwaliteiten, de klassieke indeling in fordistische bedrijven tussen het 'denkende kader' en het 'uitvoerende werkvolk' is verlaten voor een meer horizontale structuur. De werknemers worden goedbetaald, transport, huisvesting, opleiding en sociale voorzieningen in de regio staan er op een hoog peil. Door de intense samenwerking, de inzet van hoog-technologische machines en hooggeschoold personeel, is het mogelijk flexibel in te spelen op de eisen van veranderende markten. Het verhaal is echter niet louter economisch, ook de lokale gemeenschap en overheid speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van het Derde Italië. Lokale en stedelijke overheden ondersteunden intensief de ontwikkeling van de 'KMO-industrie', in samenspraak met het 'maatschappelijk

middenveld' heerst er een stabiel sociaal klimaat. Natuurlijk is niet alles in postfordistische zones zoals het Derde Italië - die heden ten dage zeker in de minderheid zijn- zo ideaal als het hier werd voorgesteld. We hebben vooral de positieve punten belicht als tegenhanger van het doemdenkerig verhaal van Het Sienjaar.⁵ Het economische landschap bestaat niet louter uit wegwijnende fordistische zones, er bestaan zones met een ander concept van productie, sociale integratie en overheidsbeleid. Aan de hand van de twee juist vermelde industriële paradigma's is het mogelijk een veel sterkere analyse te maken dan die van Het Sienjaar, tevens laat deze analyse toe om een meer constructieve kijk op de toekomst te ontwikkelen. Een dergelijke analyse vinden we -maar veel rijker dan we hier kunnen suggereren- onder meer terug bij de Franse econoom Alain Lipietz.⁶ Hij aanziet de keuze tussen fordistische of postfordistische organisatievormen als van cruciaal belang. Voor hem zijn beide niet gewoon vormen van productie, maar specifieke combinaties van accumulatie regimes en regulatievormen (door overheid en sociale partners). Het fordisme dat verbonden is met Taylorisme is zo'n specifieke combinatie. Hierin was groei voornamelijk mogelijk door te investeren in technologische vernieuwing, die aanleiding gaf tot zowel een stijging in de productiviteit als in massaconsumptie. Deze combinatie kwam tot bloei in de naoorlogse periode, en was gekenmerkt door een complex systeem van werkgever-werknemer en overheidsinstituties (welvaartstaat). Dit fordisme geraakt langzaam in crisis: de groei stagneerde

4 Het 'Derde Italië' is een zone in centraal en noordoostelijk Italië, gelegen tussen het meer noordelijk 'Eerste Italië' (de industriële driehoek van Turijn, Milaan en Genua) en het 'Tweede Italië', het economisch onderontwikkelde zuiden.

5 Voor kritiek op het optimisme van de post-fordisten in het algemeen en het focussen op het voorbeeld van het 'Derde Italië' in het bijzonder, zie Kumar:42-49, 58-60.

6 Zie Lipietz 1991 voor een heldere introductie tot zijn analyse van de veranderende relatie tussen kapitaal en arbeid. Postfordistische analisten zoals Lipietz leggen eerder de nadruk op de matrix van sociale relaties waarbinnen de economie plaatsgrijpt, dan bijvoorbeeld op de rol van nieuwe technologieën.

de productiviteitsstijging evenals de winst vielen sterk terug. Heel wat officiële instanties hebben de oorzaak hiervoor gelegd bij de overdreven sterkte van de vakbond evenals de te rigide regelgeving die bedrijfsherstructureringen in de weg staan. Meteen werd het startsein gegeven voor een beleid van 'liberale flexibiliteit', dat vooral uitgevoerd werd in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, die op hun beurt gevolgd werden door heel wat landen van de OESO. In feite kwam dit beleid neer op het pogen ombuigen van de crisis via neo-fordistische strategieën. Terwijl het denkende kader (management en R&D) van de hiërarchische bedrijven in het Westen blijft, wordt de productie op de werkvloer verplaatst naar lage loonlanden. Opnieuw wordt een beeld geschetst dat genuanceerder is dan in Het Sienjaal: post-fordistische elementen in het Westen komen tegelijkertijd voor met klassiek fordisme en met 'perifeer fordisme' in de Derde Wereld (Lipietz 1992). Dit beleid van o.m. de ontmanteling van de verworvenheden van de werknemers is welbekend en hoeft hier niet herhaald. De sociale wantoestanden en de niet zo rooskleurige economische ontwikkelingen zoals bijvoorbeeld in Groot-Brittannië duiden voor Lipietz aan dat deze aanpak van de fordistische crisis niet de juiste was. Voor Lipietz ligt de verklaring van de fordistische crisis niet zo zeer in de terugval van de winst, maar in de erosie van de efficiëntie van de tayloristische principes. De eliminatie van elke initiatief van de kant van de arbeiders maakt deze organisatievorm ongeschikt om snel in te spelen op de mogelijkheden van nieuwe technologieën en managementstechnieken. Lipietz pleit dan ook voor een andere, superieure, organisatievorm die de arbeiders een 'verantwoorde autonomie' geeft. Deze

weg uit de fordistische crisis wordt o.m. bewandeld door tal van bedrijven in Duitsland en de Scandinavische landen. Onder meer onder druk van vakbonden en andere organisatietradities werd de voorkeur gegeven aan een oplossing doorheen een genegocieerde implementatie. Het zou ons hier te ver leiden in te gaan op de verdere uitwerking die Lipietz geeft van de mogelijke wegen uit de crisis. Belangrijk is dat het gaat om simultane keuzes inzake organisatie van bedrijf (gaande van heel rigide tot heel flexibele vormen van arbeid) en van arbeidsmarkt (van deregulering tot overleg op nationaal niveau). Lipietz pleit voor een postfordistische, anti-tayloristische revolutie, waar werknemers formele participanten worden in besluitvorming, en waar hun engagement zou ondersteund worden door meer zinvolle werkvormen en garanties inzake jobzekerheid en welvaart. Essentieel is hierbij dat -in tegenstelling tot Het Sienjaal- Lipietz aan overheden, vakbonden -als deze laatste sectoroverschrijdend blijven samenwerken- en nieuwe sociale bewegingen een reële sturingsmacht toekent. Lipietz ziet een reële opening in de richting van wat hij noemt een 'Kalmarisme', waar arbeiders een creatieve autonomie hebben en door overleg op nationaal eerder dan op sector- of bedrijfsniveau sociale rechten kunnen worden behouden. Deze opening is voor hem echter geen aanleiding tot een eenzijdig optimisme: naast de Kalmaristische zones zullen er nog steeds gebieden zijn waar een bloedig taylorisme heerst.⁷

De sociologische analyse

Voor wat betreft deze analyse wordt in Het Sienjaal geen eenduidige keuze gemaakt tussen oude en nieuwe breuklijnen, waarbij dan de ene, dan de andere naar voor

Tevens moet erkend worden dat Kalmarisme voornamelijk steunt op hooggeschoolde werknemers, geen soelaas biedt voor laaggeschoolden. Dit betekent o.i. niet dat het Kalmarisme geen zinnig alternatief is, wel dat er nood is aan simultane actie op verschillende niveaus. Zo is de denkpiste van Kalmarisme in combinatie met het volwaardig basisinkomen het overdenken waard.

wordt geschoven. Het Sienjaal ziet de opkomst van een "elite van bevoorrechte individuen, die niet gebonden zijn aan territorium of persoonlijke contacten, ... en ieder solidariteitsverband in naam van een individualistische kosmopolitisme afwijzen." (50) Aan de onderkant groeit de groep van kanslozen, voornamelijk laaggeschoolden. Deze laatste vaststelling houdt in feite in dat de arbeidersklasse uit elkaar aan het vallen is, iets dat Het Sienjaal niet ten volle doordenkt. Want buiten een groep van laaggeschoolden die inderdaad meer en meer uit de boot vallen⁸, is er evengoed een segment van de vroegere arbeidersklasse dat nu tot de middenklasse behoort, en niet ongevoelig blijft voor de attitudes en bezorgdheden van deze laatste. Het is juist uit deze middenklasse dat heel wat nieuwe sociale bewegingen hun leden putten, evenals de groene partijen. Waarom geen hoop stellen op de segmenten van de arbeidersklasse die samen met segmenten van de werknemers uit de tertiaire sector nieuwe eisen op tafel leggen, inzake ecologie, feminisme, pacifisme, etc.? Waarom stelt Het Sienjaal zo negatief dat "de projecten en bestaansredenen van de progressief-emancipatorische bewegingen en organisaties in Vlaanderen om diverse redenen achterhaald en onvolledig zijn en niet meer bij machte om oplossingen aan te reiken ...?" (17) Is het uit een nostalgie naar vroegere tijden toen met de oude breuklijn de arbeidersklasse nog de emancipatorische bron was, dat Het Sienjaal het moeilijk heeft deze nieuwe breuklijn constructief te benaderen? Kunnen deze nieuwe bezorgdheden en bewegingen niet aanleiding geven tot nieuwe bronnen van identiteit? Het Sienjaal lijkt hier eerder

gevangen te zitten in oud-linkse categorieën, die niet toelaten de uitdaging van veranderende economische en sociale omstandigheden als een constructieve uitdaging aan te gaan. Het Sienjaal is dat ook bijvoorbeeld sterk verschillend van de benadering van een aantal Britse *marxisten*, de zg. 'New Times'-benadering. Deze stelt dat een belangrijk kenmerk van de 'Nieuwe Tijden' de 'proliferatie is van plaatsen van antagonisme en verzet, en de opkomst van nieuwe subjecten, nieuwe sociale bewegingen, nieuwe collectieve identiteiten - een verruimde sfeer voor politieke actie...'.⁹

Daarbij kan ten slotte nog verwezen worden naar een mogelijk nieuwe bron van maatschappelijke vernieuwing, zoals door politoloog Luc Huyse vermeld in een recent kranteninterview: "Politici ... botse ... op nieuwe tegenspelers. Een nieuw type van burger is opgestaan: de ouders van Julie en Mélissa, de nabestaanden van de tien para's, van de slachtoffers van de bende van Nijvel." Zoals Huyse terecht stelt zijn deze mensen mondig en vaardig in het raadplegen *zelf* advocaten en schakelen de media bewust in, maken geen gebruik van klassieke kanalen zoals vakbond of andere organisaties uit het maatschappelijk middenveld.¹⁰

De 'existentiële' analyse

Het is vooral hier maar ook verder de paternalistische (en doemdenkerige) elementen impliciet of expliciet aanwezig zijn: Veel mensen kunnen een verregaar de 'atomisering' en 'deregulering' van hun levensloop niet aan en "verworden tot 'losgeslagen zelden' die ieder oriënteren perspectief ontberen." (65) Of nog: de (economische) globalisatie leidt er toe dat

⁸ Waarbij de overweging dat deze groep laaggeschoolden heden ten dage geen sterk emancipatorisch potentieel meer bezit, zeker niet mag begrepen worden in de zin dat deze groep geen maatschappelijke aandacht meer zou moeten krijgen, integendeel!

⁹ S. Hall & M. Jacques, *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*. Lawrence and Wishart, geciteerd in Kumar (1995: 17).

¹⁰ Interview in *De Morgen*, 25 september 1996: 2.

de verbreiding van de cultuur van het wantrouwen, het scepticisme en het cynisme [wordt] gevoed." (47) Waarbij dan teruggegrepen wordt naar oude recepten van zingeving, namelijk het arbeiden in een bedrijf en collectieve tijdsritmeringen (destijds opgelegd door industriëlen). Waarbij o.i. iets te lovend over de bedrijfscontext wordt gesproken, en vervreemding in deze context niet aan de orde komt. Pervers wordt het mij helemaal als in een adem gesteld wordt dat: "... het precies dergelijke ontwordelden zijn die het makkelijkst aanspreekbaar worden voor rechts-extremistische partijen". (65) Alsof de overstap van o.m. socialistische kiezers naar extremistische partijen enkel het gevolg zou zijn van globale tendensen, en de erodering (om maar één woord te gebruiken) van de traditionele partijen hier geen deel aan zou hebben. Globaal wordt opnieuw vanuit een angstige reflex gereageerd op hedendaagse evoluties, wordt te veel de hoop gesteld op een nieuwe 'collectiviteit', ontbreekt de keuze voor verdere emancipatie en autonomie van elk individu.

Alleszins lijkt ons de analyse van fragmentering, van het wegvallen van oude zekerheden, gestoeld op een te korte tijdsas: er wordt gesuggereerd dat de economische veranderingen sinds eind jaren '70 verantwoordelijk zijn voor de ontredde van de individuen: "Brede solidariteitsbanden eroderen en een utilitair-individualistische ingesteldheid wint veld." (43) Los van dit laatste cliché, lijkt het ons eerder dat recente tendensen slechts een uitwerking zijn van evoluties die al veel langer aan de orde waren. Deze laatste stelling wordt onder meer verdedigd door Giddens in

zijn werk *The Consequence of Modernity*. Opnieuw worden hier slechts enkele elementen uit een rijk genuanceerde analyse -hier deze van Giddens- belicht tegenover deze van Het Sienjaal.¹¹ Giddens (1990) beargumenteert de stelling dat er met de *aanvang van de moderniteit* een dynamiek op gang is gebracht van 'ontbedding', van scheiding van ruimte en tijd: de moderne mens is losgekomen van zijn traditionele 'bedding' (familie, dorp, traditie, religie). Werd eerst door de introductie van de mechanische klok de tijd een uniforme maat opgelegd en dus 'ledig gemaakt', dan wordt nadien de plaats ontdaan van haar betekenis als relevante ruimte voor een typische activiteit. Sociale activiteiten worden uit lokale contexten en interacties gelicht en geherstructureerd over oneindige tijd-ruimte-bruggen. Mensen verplaatsen zich met moderne transportmiddelen (trein, vliegtuig, ...) doorheen verschillende tijdszones alsof het niets is. Giddens definieert globalisatie dan ook niet puur economisch, maar als een tendens tot intensificatie van wereldwijde sociale relaties die verre lokaliteiten met elkaar verbindt zodat lokale evenementen beïnvloed worden door gebeurtenissen veraf én omgekeerd. In plaats van te spreken van een 'ontredde', zoals in Het Sienjaal, stelt Giddens dat deze ontbedding, onder meer door 'expert systemen' (zoals het elektriciteitsnetwerk of de voedingsindustrie), een nieuwe vorm van vertrouwen vraagt van de mensen; vertrouwen in het feit o.m. dat expert systemen 'aanvaardbare' risico's met zich mee brengen. Deze evolutie laat de individuen niet geheel machteloos, door de opkomst van de rede en het kritisch bevragen van tradities worden mensen meer

¹¹ Ook Giddens' analyse is natuurlijk niet alomvattend. Zo stelt Scott Lash (1994) dat Giddens eenzijdig de 'cognitieve reflexiviteit' centraal stelt, persoonlijke relaties te veel proceduraal -als een contract tussen individuen- benadert. Scott Lash gaat op zoek naar hedendaagse vormen van 'gemeenschap', nieuwe vormen van 'wij'. Deze ziet hij ontstaan -onder meer door informatie- en communicatietechnologieën- onder de vorm van cultuurgemeenschappen. Dit laatste mag echter zeker niet begrepen worden in premoderne termen van *Gemeinschaft*.

en meer reflexief: zij beschikken over meer informatie die hen toelaat bewuster om te gaan met eventuele keuzes. Tegelijkertijd met de processen van ontbedding grijpen er processen van herbedding plaats: het weer vastpinnen van relaties ten aanzien van lokale voorwaarden van tijd en ruimte (maar dan wel meer uitgespreid). Een mooi voorbeeld hiervan zijn de wereldwinkels, waar Vlaamse consumenten kennis hebben van en zich verbonden weten met producenten van wijn, koffie, etc. in niet-geïndustrialiseerde landen. De vier elementen die volgens Giddens de leden van een gemeenschap in de pre-moderne tijd 'vertrouwen', geborgenheid gaven, zijn nu sterk geërodeerd: verwantschapsrelaties, de lokale gemeenschap, religieuze cosmologieën en tradities. Daartegenover zijn nu ontstaan: *persoonlijke* vriendschapsrelaties als middel tot het stabiliseren van sociale banden, *abstracte systemen* als een middel om relaties te stabiliseren over vergeëkte tijd-ruimte-horizonten; en *toekomst-gericht* denken als een middel om verleden en heden met elkaar te verbinden. Het lokale en het globale worden onlosmakelijk met elkaar verbonden (Cfr. het voorbeeld van de Wereldwinkels). Religie is vervangen door reflexief georganiseerde kennis, beheerst door empirische observatie en logisch denken, en gefocust op materiële technologie en sociaal toegepaste codes. Met andere woorden: we maken elke dag gebruik van abstracte systemen (lichtnet, trein, ...) en vertrouwen erop dat ze functioneren. Aangezien ze dat ook meestal doen verschaffen ze ons een grote mate van veiligheid, tegelijkertijd ontstaan natuurlijk nieuwe vormen van kwetsbaarheid: zo moeten we leren omgaan met 'experten'. Volgens Giddens is er een direct maar dialectisch verband tussen globaliserende tendensen van de moderniteit en de transformatie van de persoonlijke relaties in het dagelijkse leven.

Deze transformatie kan geanalyseerd worden in termen van het opbouwen van vertrouwensrelaties, persoonlijke vertrouwensrelaties zijn onder deze omstandigheden nauw verbonden met de situatie waar de constructie van het zelf een reflexief proces is. De transformatie van de klassieke gemeenschap tot de moderne samenleving wordt volgens Giddens teveel ongenueanceerd bekeken: men wijst voornamelijk op de vernietiging van lokale gemeenschappen en de opkomst van de bureaucratie, op het systeem dat de leefwereld van de mensen penetreert (Habermas). Een meer genuanceerde en constructievere kijk wordt mogelijk als we afzonderlijk kijken naar de verschillende soorten relaties karakteristiek voor deze gemeenschappen:

1. communale relaties per se (in relatie tot plaats),
2. verwantschapsrelaties,
3. relaties van persoonlijke intimiteit tussen gelijken (vriendschap),
4. relaties van seksuele intimiteit.

Zijn 1. en 2. terdege aangetast in de moderniteit, dan ligt dit toch anders voor bijvoorbeeld vriendschapsrelaties. Deze waren in klassieke gemeenschappen veelal geïnstitutionaliseerd: zo waren de mensen uit het dorp (je zou kunnen toevoegen: mede-arbeiders in de fabriek) waar je leefde je 'vrienden', de rest waren vreemden en potentiële vijanden; deze relaties waren gebaseerd op oprechtheid en eer. In de moderniteit zijn door de invloed van abstracte systemen de klassieke vriendschapsrelaties sterk getransformeerd: tegenover vriend staat bijvoorbeeld niet meer 'vreemde', wel 'collega', 'onbekende in de straat'. Oprechtheid is nu vervangen door loyaliteit (gesteund op persoonlijke affectie), eer door authenticiteit (anderen moeten open zijn en het goed menen met jou). Waar vroeger

mensen geboren in een dorp (fabriek) automatisch 'vrienden', zeg maar liever dorpsgenoten (makers op het werk) hadden, moeten we nu bewust kiezen en investeren in vriendschappen. Vertrouwen in personen is dus heden ten dage niet meer evident, maar wordt een project, er moet aan gewerkt worden, men moet zich open stellen voor de ander. En aangezien er geen vaste normen meer zijn, moet vertrouwen gewonnen worden. Giddens stelt dan ook meer hoop in de potenties van het individu dan Het Sienjaal, hij vat de constructie van het zelf op als een reflexief project waar elk individu haar/zijn identiteit moet vinden tussen de strategieën en opties voorzien door de abstracte systemen. Het Sienjaal stelt meer hoop op het collectief, op een nieuwe overkoepelende moraal. Het Sienjaal stelt tegenover de "individualisering, atomisering, nomadisering en anomisering" gekoppeld aan ontelbare micro-moralen, een nieuwe synthese voorop, want we kunnen niet "verhelen dat de maatschappelijke én kosmische werkelijkheid naar menselijke verantwoordelijkheid wijst..." (52). Op maatschappelijk vlak kiest Giddens daarentegen als reactie op de risico's geschapen door expert systemen (bvb. milieurampen) voor een 'radicaal engagement': een attitude van praktische contestatie, waarvan de sociale bewegingen het vehikel bij uitstek zijn. Deze emancipatorische politiek is onlosmakelijk verbonden met de 'levenspolitiek': een politiek van zelf-actualisatie, een radicaal engagement van elk individu om vrijheid positief in te vullen.

Tot hier een schets van een minder doemdenkerige analyse van de gevolgen van fragmentering en globalisering. Een analyse waarop ook valt af te dingen, maar die alleszins doordachter is en de ope-

ning laat voor een 'radicale utopie' die lezers kan beklijven.

De centrale plaats van arbeid in Het Sienjaal

Hoewel in het boek wordt toegegeven dat het "volgehouden deflatorisch macro-economisch beleid" heeft geleid tot een "tragere groei en *het structureel worden van voorheen conjuncturele werkloosheid*" (61, eigen cursivering), sluimert door het boek de oude gedachte van volledige tewerkstelling, dat op zijn beurt gevoed wordt door het vasthouden aan de centrale plaats die arbeid heeft (had) in onze samenleving. Opnieuw vinden we slechts een ruwe schets terug van ingewikkelde, gedifferentieerde ontwikkelingen, waarbij het Rijnlandmodel geplaatst wordt tegenover het Amerikaanse model. Zoals hoger met Lipietz gesteld is dit het schetsen van een vals dilemma, zijn er meer wegen om het kapitalisme maatschappelijk vorm te geven. Het Sienjaal doordent niet de consequenties van structurele werkloosheid, van dus de *principiële* onmogelijkheid om iedereen nog een arbeidsplaats te bezorgen. Spreekt het voor zich dat we moeten streven naar creatieve, niet-vervreemde vormen van arbeid, dan is dit nog geen oplossing voor de centrale plaats van arbeid die doorheen het Signaal blijft spreken. Het is in die zin sprekend dat met geen woord wordt gerept over het (volwaardig) basisinkomen, een nochtans veel besproken denkpiste zowel buiten als binnen de ecologische stroming.¹² Hier komt opnieuw de onnauwkeurige sociologische analyse tot uiting verbonden met achterhaalde travaillistische dromen. Lees de volgende zin maar, die toch wel enige nostalgie uitstraalt: "Konden die laaggeschoolden in traditionele tewerkstellingsregimes tenminste nog een fierheid

¹² Zie bijvoorbeeld P. Van Parijs (ed.), *Arguing for Basic Income*. Verso, New York, 1992

putten uit hun stabiele relatie met hun bedrijf, hun werkmakers en hun vakvereniging die hen een wij-identiteit als arbeidersklasse aanreikten, dan ontberen flexibele werknemers precies een dergelijk sociaal netwerk en zijn zij de losgeslagen nomaden in een economisch systeem waarbinnen ze geen enkele welomschreven positie meer innemen, geen herkenbaar 'lidmaatschap' meer invullen." (63) Maar waarschijnlijk zullen we door de auteurs van Het Sienjaal wel afgedaan worden als een "pleitbezorger van een grotere, postmoderne flexibiliteit" die "duidelijk het belang van een zekere binding met het bedrijf enerzijds en van collectieve ritmeringen anderzijds [onderschat]." (63) Nu, los van het feit dat klassieke bedrijven sterk hiërarchisch waren en deze binding niet zonder paternalisme was, willen we gerust de waarde van zinvolle arbeid in bedrijfsomgeving erkennen. Alleen is er het feit dat we alleen al in België met meer dan een miljoen werklozen zitten die geen boodschap hebben aan deze nostalgische terugblik. Daarenboven is het zo dat de voorgestelde maatregelen in het boek om de werkgelegenheid te bevorderen zoals arbeidsduurverkorting -die we toejuichen- in de weg staan van een sociale (zingevende) band met het bedrijf. Dit staat opnieuw met zoveel woorden te lezen slechts enkele bladzijden eerder: "In deze postmateriële tijden, waarin activiteiten, gericht op materiële reproductie, steeds minder (arbeids)tijd vergen, waarin vrije en scholingstijd toenemen ..." (60). Mocht het de lezer nog niet duidelijk zijn: van de consistentie van Het Sienjaal zijn we niet echt overtuigd.¹³ Het impliciet paternalisme blijkt verder uit de overdreven nadruk op de waarde van collectieve tijdsritmerin-

gen. Niet dat deze zonder belang zijn maar de '9 to 5 job', het leven van 'work, sleep, eat' kan toch moeilijk eenzijdig en heel bekoorlijk worden bestempeld. Met dit verholen paternalisme zit een overdriven benadrukken van de negatieve aspecten van individualisme. Dit heeft misschien te maken met het feit dat Het Sienjaal zich openlijk en terecht richt tegen het neo-liberalisme, maar hiermee te weinig aandacht heeft voor positieve aspecten van het liberalisme. Het liberalisme als term die vele invullingen de wordt te snel vereenzelvigd met een (neo-)liberalisme dat het individu definieert in termen van een atomistische actor op de markt. (80) In feite wenst Het Sienjaal het socialisme te herijken met ecologische en Vlaams-nationalistische elementen, blikt het liberalisme als inspiratiebron buitenschoot. Nochtans bevat het groene denken -waaruit Het Sienjaal stelt onder meer putten- liberale elementen. In origine was het verzet van heel wat ecologische bewegingen in de eerste plaats een strijd voor het behoud van de eigen leefwereld, voor eigen autonomie. Deze bezorgdheid is in feite liberaal: de waarde wordt benadrukt van het persoonlijk oordeel van autonome individuen bij het uitwerken van hun levensproject. Sommige auteurs pleiten vanuit deze vaststelling voor een beleid dat de band herstelt tussen enerzijds minder werk en minder consumptie anderzijds meer autonomie en existentiële zekerheid voor iedereen. Hoewel Het Sienjaal soms stukjes staan die in de juist geschetste richting gaan, wordt het te nadrukkelijk gewezen op de talrijke nadelen van individualisering. Zo wordt onder meer geen heil verwacht van verdere proliferatie van individuele rechten

¹³ Wat hierin steeds wordt gesteld: alle zingevende omgevingen van de burger zijn geërodeerd: gezin, wijk, bedrijf, klasse, natiestaat. Wat is de oplossing hiervoor: Vlaanderen als nieuw zingevend systeem en het blijven vasthouden van een nostalgisch bedrijfsbeeld. Waarover in alle talen gezwegen wordt: het heropbouwen van de eigen wijk, en nog sterker: de stedelijke gemeenschap. Het Sienjaal zwijgt in alle talen over (het verval van) de steden, en over de kansen die hier liggen om gestalte te geven aan nieuwe, hedendaagse democratische gemeenschappen.

maar wordt een beroep gedaan op het opnemen van gedeelde verantwoordelijkheid op basis van een gemeenschappelijk wij-bewustzijn. (68) Nochtans maakt het recht hebben op individuele rechten de kern uit van onze rechtstaat, heeft ze geleid tot verdere emancipatie. Actueel wordt bijvoorbeeld in de ecologische literatuur de vraag onderzocht of het toekennen van individuele rechten op bijvoorbeeld een gezond leefmilieu geen goede weg is naar duurzame ontwikkeling.¹⁴

Vlaanderen über alles?

Ten gevolge van de mondiale uitdagingen daagt het gevaar dat "mensen reageren met een reflex van terugvallen op zichzelf, hun gezin, buurt of wijk." (52) We zouden hier aan toevoegen na het lezen van Het Sienjaal: terugvallen op Vlaanderen. Uit geheel het boek spreekt een zelfgenoegzaamheid over Vlaanderen, dat het ideale niveau zou zijn om democratie gestalte te geven, om mensen weer een gevoel van geborgenheid te bieden. Ook de tussentitel "Belgische institutionele hervormingen als voorbeeld voor de wereldgemeenschap" getuigt van enige zelfoverschatting. Federalisering wordt onkritisch voorgesteld als het "democratisch tegengewicht ... voor de mondialiserende en centraliserende tendensen." (146) Het is ronduit irriterend hoe Het Sienjaal tegelijkertijd koud en warm (maar meer warm) blaast over de verdere federalisering. In omfloerste termen -er wordt steeds gesproken van de federale *dynamiek*- wordt rond het onderwerp heen gedanst.

Is bovenstaande irriterend, dan lijkt volgende redenering eerder *gevaarlijk* in het licht van recente gebeurtenissen in o.m.

Europa: "De spanning tussen globalisering en eigenheid is een fundamenteel gegeven voor maatschappelijke keuzen. De communautarisering volgens bijvoorbeeld etnie, taal of religie is een component van en een reflectie op de globalisering." (22) Tegelijkertijd wordt de bijdrage van de huidige Europese staten schromelijk genegeerd, enkel het Europa van de regio's lijkt een toekomst te hebben, zoniet vervallen we "in een van beide extremen, een sociaal en democratisch Europees deficit of een *autistisch* nationalisme"¹⁵ (87, eigen cursivering). Hier wordt voorbij gegaan aan de rol die de staten nog te spelen hebben, worden democratie en culturele gemeenschap (Vlaanderen) te sterk met elkaar vermengd. Dit terwijl de mobiliteit enorm toeneemt, meer en meer mensen al dan niet tijdelijk verblijven in een ander land dan dat wat op hun paspoort vermeld staat.

Tegenover de visie van Het Sienjaal -waar alle democratische heropbloei geënt wordt op de toekomst van Vlaanderen en dus op een culturele identiteit, willen we met instemming de visie van Habermas (1991) plaatsen. Deze stelt dat een levendige, hedendaagse, democratische staat haar identiteit niet haalt uit een of andere etnische of culturele karakteristiek, maar eerder uit de *praxis* van burgers die actief hun burgerlijke rechten uitoefenen. Op dit punt verlaat volgens Habermas de republikeinse versie van 'burgerschap' helemaal de idee van het behoren tot een prepolitieke gemeenschap; geïntegreerd op basis van afkomst, een gedeelde traditie of een gemeenschappelijke taal. Deze uitspraak van Habermas kan gerelateerd worden aan het nieuwe type van burger dat Huyse ziet opkomen (zie ho-

.....
 14 Zie bijvoorbeeld Robyn Eckersty, *Greening Liberal Democracy: The Rights Discourse Revisited*. In: B. Doherty & M. de Geus (1996).

15 Voor een meer genuanceerde kijk op beperkingen en mogelijkheden voor de toekomst van natiestaten zie David Held (1995).

ger). Deze burgers, die bijvoorbeeld opkomen voor een beter functionerend gerecht, hebben geen boodschap aan communautaire twisten tussen politici, zij willen gewoon dat hun rechten (o.m. op rechtsbescherming) in de feiten worden gerealiseerd. Alleszins neemt Het Sienjaal geen harde democratische stelling inzake migranten in: "Het gemeentelijk stemrecht voor migranten die hier reeds vijf jaar toeven, moet, in dezelfde zin, *bespreekbaar* worden" (110, eigen cursivering). Hier hadden we toch wel een meer 'radicaal-democratische' stellingname verwacht.

Een ecologisch Sienjaal?

Bij de aanvang van Het Sienjaal wordt gesteld dat "een radicaal-democratisch project het ecologisch contract als prioritaair moet inschrijven..." (28). De lezer wordt dus hoopvol nieuwsgierig wat dit contract dan wel inhoudt, hoe het wordt geïntegreerd in andere waarden en contracten. Terecht wordt verderop gewezen op de enorme milieukost van onze wijze van produceren, die grotendeels doorgeschoven werd (wordt) naar toekomstige generaties en de gemeenschap (38-39). De toon wordt bij de bespreking van de uitdagingen al fiks getemperd: zo "...zal het Westen de *verkwisting* van grondstoffen en energiebronnen, die overigens weinig met welvaart te maken hebben, drastisch moeten *beperken* en moeten leren dat ... levenskwaliteit iets anders is dan materiële overvloed." (55, eigen cursivering).

Deze laatste stelling wordt later verder 'verzacht': "De mensen trachten te verzoenen met een afnemende welvaart door hen nieuwe (oude) waarden voor te houden die welvaart relativeren en als bijkomstig voorstellen (welzijn in plaats van welvaart), is eenvoudig niet eerlijk en een zeer probaat hulpmiddel voor de ontwikkeling van het neoliberalisme." (88)

Het is blijkbaar moeilijk afstand te doen van het (oud) socialistische idee van welvaartsmaximalisatie, de idee dat soberheid kan bijdragen tot de kwaliteit van het leven wordt hier niet op haar waarde getoetst. En alsof de auteurs van Het Sienjaal zelf hebben aangevoeld dat ecologie hen nog wat onwennig ligt stellen ze over Agenda 21: "Misschien het wel de moeilijkste agenda van ons project...". (77)

Bij de bespreking van de politieke uitgangspunten wordt nog eens herhaald dat het "ecologisch contract *absoluut prioriteit* [krijgt]" (85). In het ecologisch contract zelf valt de ecologische koor helemaal slap, zo wordt om Agenda 21 uitgevoerd te krijgen enerzijds gesteld dat "het verder voeren van *wetenschappelijk onderzoek*" ondersteund moet worden anderzijds: "het concept 'draagkracht van het milieu' *kan* een richtsnoer vormen bij de afbakening van wat nog kan en mag" (97, eigen cursivering). Het zou me niet verwonderen mochten beide eisen reeds vervat zitten in het regeerakkoord van de huidige regering... Gelukkig lezen we verder enkele inspirerende, waardevolle ideeën, zoals een ecologisch gericht investeringsbeleid voor landbouw en andere probleemsectoren, de CO₂-tax, de sturing van de vraag naar mobiliteit en niet te vergeten, het cruciaal belang van milieueducatie. In het algemeen zit Het Sienjaal in de knoop voor wat betreft duurzame ontwikkeling en economische groei. Zo wordt op de ene plaats gesteld dat de crisis van onze economie te maken heeft met de stagnatie van de vraag (consumenten we te weinig?), op een andere plaats lezen we dat "een toename van de menswaardige productiviteit noodzakelijk is omdat het de motor is van de welvaartsactie..." (121). Stellingen die zo onduidelijk zijn dat het onmogelijk is er een bespreking aan te wijden.

Besluit

Bevat Het Sienjaal een aantal waarde-rolle stellingen, kunnen we ons vereen-velvigen met de *algemene* lijn die in de ichtung gaat van meer en betere demo-:ratie, een beter leefmilieu, etc., dan zijn er toch een aantal elementen die maken dat de hoopvol aangevatte lectuur van het boek een teleurstellend gevoel achterlaat. Met name de gebrekkige analyse, het vermengen van culturele identiteit en democratie, het vasthouden aan de cen-trale plaats van arbeid, het negeren van de uitdagingen die in globalisering vervat zitten, het gebrek aan vertrouwen in de potentie van elk individu om zich verder te emanciperen, het zwakke ecologische luik,... dit alles doet ons sterk twijfelen of Het Sienjaal een adequaat en enthousi-:asmerend signaal van en voor deze tijd is.

Bibliografie

Beck, U. Giddens A. & Lash S.
1994 *Reflexive Modernization. Politics, Tra-dition and Aesthetics in the Modern Social Order.* Polity Press, Cambridge.

**Coppieters, M.
& De Batselier N.**
1996 *Het Sienjaal. Radicaal-democratisch project.* Icarus, Antwerpen.

Doherty, M. & de Geus, M. (eds.)
1996 *Democratic & Green Political Thought. Sustainability, Rights and Citizenship.* Routledge, London.

Giddens, A.
1990 *The Consequences of Modernity.* Pol-ity Press, Cambridge.

Habermas, J.
1991 Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. In: *Praxis International* 12, 1:1-19.

Held, D.
1987 *Models of Democracy.* Polity Press, Cambridge.
1995 *Democracy and the Global Order.* Polity Press, Cambridge.

Kumar, K.
1995 *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Con-temporary World.* Blackwell, Oxford UK & Cambridge US.

Dirk Holemans is deeltijds wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Milieufilosofie en Bio-Ethiek (RUG) en deeltijds universitair docent aan de Technische Universiteit Delft. De auteur wenst iedereen met wie hij debatteerde over Het Sienjaal te danken voor hun inspirerende bijdrage.